1657—1660 гг. — «стратегические», или попытки давления

В этот период, пользуясь резким осложнением внутреннего положения Гетманщины, Москва пыталась усилить своё влияние на гетманов и урезать их власть, а гетманы в свою очередь искали наиболее выгодный вариант соглашения с Москвой или Речью Посполитой.

1660 г. — Чудновская катастрофа

Разгром под Чудновом полностью изменил настроение Москвы и, в частности, её отношение к украинскому вопросу. Призрак поляков у стен Кремля замаячил как во времена Самозванца. Если ещё совсем недавно царское правительство всерьёз рассматривало честолюбивый проект избрания Алексея Михайловича польским королём, то теперь А. Л. Ордину-Нащокину поручалось добиться мира на любых условиях. И первым пунктом среди возможных уступок полякам значилась Украина. Причём не только Правобережная, но зачастую и Левобережная.

1664 г. — Конец польских военных иллюзий

Если для Москвы решающим аргументом стал военный разгром под Чудновом, то поляки смирились с необходимостью поделиться частью Украины только после провала похода на Левобережную Украину в 1664 г. Польской шляхте пришлось проститься с мечтой с помощью сабли вернуть свои былые владенья и покорить Украину. Теперь у них был один только путь — договориться с Москвой о разделе непокорной Гетманщины. Таким образом, мы пришли к Андрусовскому договору.

1667 г. — Андрусовский договор

Завершая свой доклад, хотелось бы ещё раз подчеркнуть необходимость к более тесному взаимодействию русской и украинской историографий. Угрюмое молчание одной и политизированность другой явно не идут на пользу исторической науке.

Сергій Плохій

Тіні Переяслава: російсько-українські історичні дискусії у післярадянський час *

У березні 2000 р. українська редакція радіостанції Бі-бі-сі транслювала програму, присвячену гетьманові Богдану Хмельницькому (1595—1657 рр.) та його історичній спадщині [1]. Вона складалася з інтерв'ю, проведених з

---

* Текст доповіді є скороченою версією статті, що первісно вийшла під назвою: The Ghosts of Pereyaslav: Russo-Ukrainian Historical Debates in the Post-Soviet Era // Europe-Asia Studies. — 2001. —53, № 3 (May). — P. 489—505 (переклад з англійської Романа Шияна).

[1] Запис програми Бі-бі-сі про Богдана Хмельницького див. на сайті http : // www.bbc.co.uk/ukrainian. Відносно образу Хмельницького в сучасній історіографії див. : *Frank E. Sysyn.* The Changing Image of the Hetman: On the 350th Anniversary of the Khmel'nyts'kyi

істориками з України, Росії та Канади, а також пересічними українськими, російськими і польськими громадянами. Всіх їх попросили відповісти на питання, що для них означає ім'я «Хмельницький»? У той час, як для мешканців Варшави ім'я Хмельницького асоціювалося насамперед із козацьким повстанням 1648 р., у Києві та Москві його політична спадщина сприймалася перш за все через призму Переяславської ради 1654 р., згідно з рішеннями якої українська козацька держава перейшла під протекторат московських царів і з якої почався тривалий період російського володарювання в Україні.

У Москві, на думку істориків та пересічних громадян, Богдан Хмельницький уособлював людину, яка через укладання Переяславської угоди досягла об'єднання Росії і України. На думку відомого російського історика Г. О. Саніна, Богдан Хмельницький був великою людиною не лише тому, що сприяв об'єднанню Росії і України, але й тому, що планував створення великої східноєвропейської федерації, до якої крім Росії та України увійшли б Молдавія, Валахія та балканські країни. Щодо мешканців Києва, то вони сприймали роль Хмельницького у підписанні Переяславської угоди дещо інакше. У відповідь на запитання кореспондента Бі-бі-сі, одна киянка навіть зауважила, що вона не є певною, що Богдана Хмельницького можна вважати українцем, адже росіяни також вважають його своїм героєм. На думку деяких киян, роль, яку Богдан Хмельницький відіграв під час Переяславської ради, була обумовлена впливом низки негативних факторів. Один з респондентів вважав, що перед Богданом Хмельницьким було три варіанти вибору — прийняти турецьке, польське або російське підданство — і він, з ряду причин, обрав російське. Подібну думку підтримав ще один з респондентів, який також зауважив, що зроблений гетьманом вибір був виправданим, якщо виходити з тогочасних умов [1]. Загалом слід зазначити, що, судячи з проведених Бі-бі-сі інтерв'ю, незважаючи на певні симпатії щодо постаті Богдана Хмельницького серед населення незалежної України, його статус національного героя істотно страждає саме через його роль в укладанні Переяславської угоди.

Отже, виникає питання: чому пересічні росіяни та українці настільки по-різному оцінюють наслідки Переяславської угоди? Що спричинило цю різницю у сприйнятті події, яка ще п'ятнадцять років тому, перед початком гласності та розвалу Радянського Союзу, однозначно сприймалась як позитивний момент в історії обох народів як з боку російських, так і українських істориків? Відповідь на це питання слід шукати як у специфіці радянської історіографії, так і в тих змінах, що відбулися у свідомості істориків

Uprising // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1998. — 46, № 4. — P. 531—545 (україномовний варіант: Мінливий образ гетьмана // Критика. — 1998. — 2, № 12 (грудень). — С. 4—8).

[1] Схожі думки також побутують в українських засобах масової інформації та серед українських істориків. Див. статтю українського журналіста та історика : *Махуна С.* Як розірвати коло взаємного рахунку образ? // День. — 1999. — 25 грудня.

та історіографіях нових незалежних країн після дезінтеґрації СРСР. Відповідь на вищезгадане питання має також урахувати співвідношення між історичною і національною ідентичністю в колишніх радянських республіках, і зокрема Росії, Україні та Білорусі. У зв'язку з цим виникає також супутнє питання про те якою мірою згадані зміни в історичній свідомості у незалежних пострадянських країнах вплинули на проекти націотворення і, навпаки, якою мірою вони сприяли — або ж стримували — становлення спільної ідентичності в православних слов'янських країнах? Головне завдання цієї статті я бачу не у спробі дати відповіді на згадані вище питання, а радше у окресленні завдяки ним теоретичних підходів, які я застосовую до аналізу цілком конкретної історіографічної дискусії про значення та наслідки Переяславської ради 1654 р. [1].

На мою думку, було би важко знайти більш вдалу відправну точку для початку запропонованого мною дослідження ніж 21 червня 1992 р., коли 338 років після укладання Переяславської угоди, активісти Українського козацтва — суспільно-політичної організації, що виникла в Україні наприкінці 80-х рр. — зібралися на нову раду у цьому тихому провінційному українському містечку. На порядку денному ради було лише два питання: скасування клятви на вірність російському цареві і принесення клятви вірності українському народові. У тексті декларації, прийнятої Переяславською радою 1992 р., козаки проголосили про скасування клятви вірності Росії на підставі того, що російські царі начебто зрадили наївних і шануючих Бога козаків, вступили у таємні відносини з ворогами української держави, захопили українські землі, забороняли українську мову та звичаї, і нарешті, готові були розшматувати територію України кігтями двоголового орла — давнього царського герба, який прийняв уряд Бориса Єльцина в якості герба нової Росії. Згідно із резолюцією ради, козаки розірвали клятву російському цареві для того, щоби ті, хто мріє про нове підкорення України, не мали змоги використати історичний прецедент Переяславської ради 1654 р [2].

З історичної та юридичної точок зору рішення козацької ради 1992 р. були абсолютним анахронізмом, адже угоду 1654 р. було денонсовано маніфестом до іноземних урядів гетьмана Івана Виговського менш ніж п'ять років після її підписання. Натомість, символічність денонсації умов Переяславської угоди 1654 р. стає зрозумілою, якщо поставити цю подію у контекст українського націотворення, українсько-російських відносин та тогочасних парламентських дискусій в Україні за двома згаданими

---

[1] Щодо однієї з перших спроб переглянути спадщину української історіографії див. *Советская историография* (1996) під редакцією Ю. Н. Афанасьєва. Відносно питання про зв'язок між національною ідентичностю та історичною пам'яттю в Україні див. : *Kuzio, Taras.* Ukraine: State and Nation Building. — London and New York, 1998. — P. 198—229; *Wanner, Catherine.* Burden of Dreams History and Identity in Post-Soviet Ukraine. — University Park: Pennsylvania State University Press, 1998.

[2] Див. текст декларації в кн.: *Кардаш П., Кот С.* Слава українського козацтва. — Мельбурн — К., 1999. — С. 306.

проблемами. У цьому контексті не викликає здивування той факт, що рішення козацької ради від 1992 р. про розрив клятви 1654 р. оголошено не будь-ким, а В. М. Чорноволом — відомим радянським дисидентом та кандидатом на посаду Президента України на виборах 1991 р. У 1992 р. В. М. Чорновіл також обіймав посаду гетьмана Українського козацтва та лідера «Руху» — провідної опозиційної сили у Верховній Раді. Слід зазначити, що присутність заступника голови українського парламенту на церемонії розірвання стародавньої клятви вірності російському цареві також вплинула на піднесення символічного значення події.

На думку учасників козацької ради 1992 р., пляма Переяслава, що залишалася найчорнішою сторінкою в історії українського козацтва мала бути ліквідована. Виходячи із сучасної української точки зору повстання Богдана Хмельницького сприймається як важливий момент у формуванні нової національної парадигми української історії, яка, в свою чергу, є тісно пов'язаною із національним будівництвом [1]. Протягом поколінь політична орієнтація української еліти визначалася за її ставленням до умов Переяславської угоди. Зазначена тенденція зберігається і в сучасному суспільно-політичному і культурному житті України [2].

Участь українського козацтва у процесі націотворення не обмежилась денонсацією угоди 1654 р. між російським царем і козацькою Україною. У 1995 р. козацтво на чолі з головним ідеологом Збройних сил України генералом В. С. Мулявою взяло участь у святкуванні річниці Конотопської битви (1659 р.), у якій об'єднана україно-татарська армія під командуванням гетьмана Івана Виговського одержала перемогу над чисельно-переважаючими московськими військами. Святкування річниці Конотопської битви поряд із численними публічними заходами включало проведення наукової конференції, в якій взяли участь провідні українські історики. Учасники конференції звернулися до історії, щоб пригадати світові найбільш славетний епізод української боротьби з московською агресією, який свідомо замовчувався російською імперською та радянською історіографіями. На політичному рівні

---

[1] Про особливості національного проекту в Україні див. : *Arel, Dominique*. Ukraine: The Temptation of the Nationalizing State, in Tismaneanu, Vladimir (ed.) // The International Politics of Eurasia: Volume 7: Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia. — Armonk, NY and London, UK, 1995. — P. 157—188; *Szporluk, Roman.* Nation-Building in Ukraine: Problems and Prospects, in J. W. Blaney (ed.) // The Successor States to the USSR. — Washington, DC, 1995. — P. 173—183; а також відповідні розділи в кн.: *Motyl, Alexander J.* Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism. — New York, 1993 та *Kuzio, Taras.* Ukraine: State and Nation Building. — London, 1998.

[2] Огляд історіографії Переяславської ради подано в кн.: *Basarab, John.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. Відносно різниці у підходах російських та українських істориків до інтерпретації української історії див. : *Velychenko, Stephen.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992; *Його ж.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. — New York, 1993.

подібний захід козацтва як неурядової організації, що тісно співпрацювала з шерегом національно-демократичних партій та сил в українському парламенті, перетворювався на аргумент у боротьбі проти загрози українській територіальній цілісності, яка на той час виходила з боку впливових політичних кіл Російської Федерації [1].

Повернення в Україну в останніх роках існування радянської влади козацького міфу — комплексу ідей та уявлень пов'язаних з історичною спадщиною козацтва сприяло відновленню раніше пригніченої української національної ідентичності. Разом з тим, це не було просте повернення старої козацької традиції. У незалежній Україні козацький міф перетерпів чимало змін. Це пов'язано, серед іншого, з тим, що козацька доба залишила дуже неоднозначну спадщину у сфері відносин України з Росією — важливим «іншим» у структурі сучасної української самоідентифікації. З одного боку, козацтво брало участь у численних повстаннях і війнах, спрямованих проти російської влади в Україні: повстання під проводом гетьмана Івана Мазепи на початку XVIII ст. становить найяскравіший приклад козацької ворожості по відношенню до Росії. З іншого боку, не менш відомий козацький гетьман — Богдан Хмельницький — сприяв встановленню російського протекторату над Україною.

Починаючи з 1990-х рр. тема Переяславської ради входить в коло політично важливих сюжетів, які систематично порушуються під час прямих, а ще частіше опосередкованих наукових дискусій між українськими та російськими істориками. З моменту розпаду СРСР, представники двох національних історіографій зайняли повністю протилежні позиції у своїх поглядах на історичне значення та важливість згаданої угоди. Однією з найконтроверсійніших тем у сучасному діалозі істориків Росії та України є практика використання терміну «возз'єднання» по відношенню до Переяславської ради та її наслідків. Українські історики рішуче відкинули це старе радянське кліше, яке канонізував Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу у 1954 р. з приводу 300-ліття Переяславської ради. Схвалені ЦК КПРС «Тези» характеризували цю подію як «возз'єднання України з Росією». В радянській історіографії «возз'єднання» сприймалося як апофеоз кількарічної боротьби, що отримала назву «визвольна війна українського народу». Застосування такого терміну мало підкреслити тезу про те, що боротьбу вели українські трудящі, спрямовуючи її як проти соціального

---

[1] Там само. Відносно діяльності сучасного українського козацтва та його зв'язків із політичними партіями та Збройними силами України див. : *Hryb, Olexander.* New Ukrainian Cossacks — Revival or Building New Armed Forces? // Ukrainian Review. — 1999. — 46, № 1 (Spring) — P. 44—53. Відносно ролі козацької спадщини в ідеології українського національного відродження наприкінці 80-х — початку 90-х років див. : *Sysyn, Frank E.* The Reemergence of the Ukrainian nation and Cossack Mythology // Social Research. — 1991. — 58, № 4 (Winter). — P. 845—864; *Plokhy, Serhii.* Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute // The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia. — Armonk, NY and London, UK, 1994. — P. 147—170.

гноблення з боку правлячих кіл українського суспільства, так і проти національного гноблення з боку польської влади, за «возз'єднання» з братерським російським народом. Задля того, щоб довести правильність цієї концепції радянська історіографія запропонувала вважати дату Переяславської ради — січень 1654 р. — кінцевою датою «визвольної війни». Отже, згідно із радянською концепцією, на той час усі головні завдання війни було виконано — польське ярмо було скинуто, «возз'єднання братерських народів» відбулося, Росія та Україна об'єднали свої сили у боротьбі проти соціального та національного гніту [1].

Щодо незалежної України, то тут самий термін «возз'єднання» повністю зник з лексикону політиків та науковців, зі сторінок наукових та популярних видань. «Возз'єднання» також вилучили із назви Дніпропетровського державного університету, який носив ім'я «300-ліття возз'єднання України з Росією», а також із назв інших українських установ. [2] Втім, незважаючи на приклад України, цей термін продовжує вживатись в Росії як на науковому, так і на політичному рівнях. У вищезгаданому інтерв'ю, проведеному компанією Бі-бі-сі, російський історик Ґ. О. Санін зауважив, що йому особисто подобається термін «возз'єднання», оскільки він начебто вказує на добровільний характер союзу між Росією та Україною [3].

Свою підтримку вживанню цього терміну надав також інший російський історик, Л. В. Заборовський — спеціаліст з історії російської зовнішньої політики середини XVII ст. У виступі на московській конференції російських та українських істориків у травні 1996 р., Л. В. Заборовський зазначив, що на відміну від своїх українських колег, російські історики мають менше підстав для того, щоб змінювати свої погляди на історію Переяславської ради. Він також зазначив, що політичний контроль за радянських часів був суворішим в Україні, ніж він був у Москві і, що він навіть не читав сумнозвісні «тези» 1954 р. [4]. Особисто — відзначав російський історик — він завжди сприймав термін «возз'єднання» як штучний і уникав його використання у своїх працях. Втім, за свідченням Л. В. Заборовського, останнім часом він змінив свою думку про згаданий термін з огляду на нові джерельні матеріали, які засвідчили — якщо не сам термін, то ідея «возз'єднання» була доволі популярною за часів Переяславської ради 1654 р. Це, начебто, підтверджується свідченнями мешканців України, зафіксованими московськими дипломатами у середині XVII ст. Загалом, Л. В. Заборовський виступив за збереження терміну

---

[1] Див. : *Basarab, John*. Pereiaslav 1654. A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. — P. 275.

[2] Характерно, що навіть автори розкритикованого в Україні та діаспорі указу президента України про святкування 350-ї річниці Переяславської ради з березня 2002 р. старанно уникали «возз'єднавчої» термінології.

[3] Див. запис програми Бі-бі-сі про Богдана Хмельницького на сайті http://www.bbc.co.uk/ukrainian.

[4] Див. ст. : *Заборовский Л. В.* Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы и исследования // Россия—Украина: история взаимоотношений. — Москва, 1997.— С. 39.

«возз'єднання» за умови позбавлення його ідеологічного навантаження радянського минулого [1].

З погляду на все вищесказане, виникає таке питання: чим саме пояснюється збереження симпатій російських істориків по відношенню до терміну «возз'єднання», яким довгий час зловживала радянська історіографія? Одне з можливих пояснень даного феномену полягає у тому, що поняття «возз'єднання» не було винаходом суто радянської історіографії. У XIX ст. цей термін популяризовано у працях П. О. Куліша, який, виступаючи проти «західних» впливів на українське культурне та політичне життя, писав про «возз'єднання Русі» [2]. У середині XX ст. поняття «возз'єднання Русі» було підмінено концепцією «возз'єднання України з Росією». При цьому вона поєднувала в собі деякі елементи старого передрадянського російського націоналізму з визнанням за радянських часів існування окремої української нації.

Навряд чи викликає здивування той факт, що політично мотивований підхід у висвітленні проблем повстання Богдана Хмельницького та Переяславської ради в працях російських істориків, які займаються вивченням історії XVII ст., є представлений найбільш повно у працях тих російських авторів, які пишуть на теми сучасної політики. У середині 90-х рр. устами С. М. Самуйлова — голови департаменту Інституту США і Канади Російської Академії Наук — представлено погляди на історію російсько-українських відносин, які, судячи з усього, поділяють його колеги з російського академічного та дипломатичного середовища. У статті С. М. Самуйлова, яку надруковано в російському часопису «США: економіка, політика, ідеологія», піддано критиці погляди американського дослідника Дж. Мроза та українського історика О. В. Павлюка, які були висловлені в їх статті, що з'явилася на сторінках «Foreign Affairs» влітку 1996 р. [3] Головний аргумент С. М. Самуйлова полягав у тому, що українці так і не склалися, як нація, що Україна ніколи не була незалежною країною, а отже не могла бути насильно захопленою Московською державою. Практична мета цієї статті полягала у спробі спростувати «помилкові» стереотипи щодо української історії, які, начебто, побутували в американському політичному істеблішменті, та попередити зацікавленні кола в США про можливі помилки в американській зовнішній політиці.

---

[1] Там же.— С. 39, 45.

[2] Про історичні погляди Куліша див. : *Velychenko, Stephen.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992. — P. 167—172; *Luckyj,George*. Panteleimon Kulish: A Sketch of his Life and Times. — Boulder, CO, 1983. Відносно трактування «возз'єднання» в українській емігрантській літературі крізь призму аншлюсу Австрії Німеччиною, див. *: Rudnytsky, Ivan L.* Pereiaslav: History and Myth, in John Basarab, Pereiaslav 1654, cc. xx-xxi.

[3] Див. : *Самуйлов С. М.* О некоторых американских стереотипах в отношении Украины // США: экономика, политика, идеология. — 1997. — № 3. — С. 84. Щодо української відповіді Самуйлову див. : *Гарань О. В.* Про расизм Грушевського та «польську інтригу». Російська наука долає «американські стереотипи щодо України» // *День.* — 1997. — 5 серпня.

Розглядаючи історію української державності, С. М. Самуйлов не міг не приділити уваги повстанню під проводом Богдана Хмельницького, значенню та наслідкам Переяславської угоди. У своїх спробах переглянути історію російсько-українських відносин, російський дослідник не приховує джерел деяких з своїх поглядів та історичних побудов. Для С. М. Самуйлова це, безперечно, праці М. І. Костомарова — українського історика XIX ст., який, незважаючи на свій вагомий внесок у становлення української історичної науки, вважав росіян і українців представниками двох гілок (народностей) одного й того самого народу [1]. Не випадково, С. М. Самуйлов називає М. І. Костомарова «справжнім науковцем», протиставляючи його засновникові української національної історіографії М. С. Грушевському і звинувачуючи останнього у всіх можливих гріхах, включаючи расизм [2]. Натхненний костомарівською концепцією вікової боротьби між Руссю і Польщею та симпатіями М. І. Костомарова до православ'я, С. М. Самуйлов пише, що повстання Богдана Хмельницького було викликано бажанням України спасти і захистити себе як російський слов'яно-православний етнос від насильницької польсько-католицької асиміляції [3].

С. М. Самуйлов відкидає пропагований радянською історіографією образ Богдана Хмельницького як лідера, який мріяв про «возз'єднання» України з Росією. Замість цього російський історик стверджує, що Богдан Хмельницький проводив пропольську міжнародну та внутрішню політику, але був вимушений через тиск з боку широких народних мас заключити договір із російським царем. Спростовуючи тезу про насильницьке включення України у склад російської держави, С. М. Самуйлов піддає сумніву незалежність держави Богдана Хмельницького на момент укладання угоди 1654 р. і стверджує, що Україна добровільно приєдналася до російської держави. Виступаючи проти європейської орієнтації у зовнішній політиці України та підриваючи віру українських інтелектуалів у європейськість їхньої культури, С. М. Самуйлов

---

[1] Іронія полягає у тому, що в очах російських істориків XIX століття погляди М. І. Костомарова на Богдана Хмельницького та Переяславську угоду носили анти-російське спрямування. Відносно поглядів Миколи Костомарова та його критику учнем Сєрґєя Соловьйова Ґєннадієм Карповим див. : *Basarab, John.* Pereiaslav 1654… — P. 103—109. Див. також біографію М. І. Костомарова: *Prymak, Thomas M.* Mykola Kostomarov: A Biography. — Toronto, Buffalo and London, 1996.

[2] Політична біографія М. С. Грушевського докладно викладена в кн.: *Prymak, Thomas M.* Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. — Toronto, 1987. Історіографічні погляди М. С. Грушевського аналізує Франк Сисин. Див.: *Sysyn, Frank E.* "Introduction to the History of Ukraine-Rus", in Mykhailo Hrushevsky // History of Ukraine-Rus, vol. 1: From Prehistory to the Eleventh Century. — Edmonton—Totornto, 1997. — cc. xxi-xxii. Стосовно поглядів М. С. Грушевського на історію українського козатцтва див. : *Plokhy, Serhii.* "Revisiting the Golden Age: Mykhailo Hrushevsky and the Early History of the Ukrainian Cossacks", introduction of Mykhailo Hrushevsky // History of Ukraine-Rus', vol. 7: The Cossack Age to 1625. — Edmonton and Toronto, 1999. — cc. xxvii-1ii.

[3] *Самуйлов С. М.* Вказ праця // США: экономика, политика, идеология. — 1997. — № 3. — С. 93.

стверджує: насправді українці стояли і стоять ближче до росіян, ніж до поляків, про що начебто свідчить той факт, що за часів Хмельниччини більшість українців емігрувало не на католицький Захід, але у православну Росію. У своїх спробах довести «неєвропейськість» України, С. М. Самуйлов часом звертається до доволі сумнівних прикладів, як-от участь Богдана Хмельницького у військово-політичному союзі із Кримським ханством [1].

На думку російського автора, православна Росія та російський слов'янський православний народ врятував «малоросів» (українців) від повної асиміляції за польсько-католицьким зразком [2]. У цьому випадку, ідеї С. М. Самуйлова знаходять паралелі не стільки у писаннях М. І. Костомарова про роль національності та релігії в укладанні російсько-українського союзу, скільки з «тезами» 1954 р. Згідно із положеннями «тез», історична значущість Переяславської ради для українського народу полягала передусім у тому, що союз із Росією в межах однієї держави врятував Україну від влади польської аристократії та від її анексії турецькими султанами [3]. Головна відмінність між «тезами» 1954 р. і концепцією С. М. Самуйлова полягає в тому, що, на відміну від своїх радянських попередників, сучасний російський історик заперечує саме існування окремої української нації та концептуально повертається у XIX ст., називаючи український народ частиною російського суперетноса. Отже, висновки С. М. Самуйлова виглядають достатньо простими: Україна належить до загальноросійської культури та православної слов'янської цивілізації та приречена на існування у міцному союзі із Росією [4].

Причини продовження вживання терміну «возз'єднання» в сучасній Росії, очевидно, слід шукати в тому, що представники сучасної російської інтелектуальної еліти схиляються до думки, що єдиний російський етнос було розірвано кордонами пострадянських часів, але у майбутньому має відбутися «возз'єднання» цього єдиного народу. Відроджуючи ідеї передреволюційних істориків, про єдність «російського» народу та православну солідарність його окремих частин, та продовжуючи вживання терміну «возз'єднання», російські історики та політологи не виключають можливості нового «возз'єднання» у майбутньому.

Які головні риси сучасних українських підходів до історії повстання під проводом Богдана Хмельницького? Передусім варто ще раз зазначити, що сучасна українська історіографія повністю відкинула парадигму запропоновану «тезами» з нагоди 300-ї річниці «воз'єднання України з Росією». Втім, опрацювання нової методології і нових інтерпретацій згаданої історичної події виявилось досить складною проблемою [5]. На перший погляд, у українських

---

[1] Там же. — 1997. — № 4.— С. 93.

[2] Там же. — 1997. — № 3. — С. 95.

[3] Див. : *Basarab, John.* Pereiaslav 1654… — P. 275.

[4] *Самуйлов С. М.* Вказ. праця // США: экономика, политика, идеология. — 1997. — № 4. — С. 90.

[5] Про розвиток української історіографії після набуття Україною незалежності див. : *Subtelny, Orest.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. — 1993. — 18,

істориків існувало два шляхи розв'язання цієї проблеми: або повернутися до концептуальних здобутків передрадянської української історіографії, або прийняти ідеї, висловленні в працях істориків української діаспори, як це часто робилося після 1991 р.

Дійсно, при висвітленні Хмельниччини пост-радянські українські історики часто посилались на праці представників української діаспори, особливо тих, що належали до т.зв. «державницької школи» і через цю призму оцінювали саме повстання 1648 р. і роль у ньому окремих особистостей. Згідно із цією парадигмою, головним результатом повстання стало створення української козацької держави, а головною заслугою Богдана Хмельницького — успішна реалізація проекту українського державотворення. Перші елементи «державницької» інтерпретації Хмельниччини стали помітними в деяких працях українських радянських істориків вже наприкінці 1980-х рр., а з моменту здобуття Україною незалежності у 1991 р., зазначена парадигма стала головною в історичних і політичних дискусіях на тему Переяславської ради. Восени 1995 р. український уряд на державному рівні підтримав святкування 400-ї річниці народження Богдана Хмельницького. Президент України і голова українського парламенту взяли участь у святкуваннях, які відбулися в колишній гетьманскій столиці Чигирині. В офіційних промовах і статтях, які надруковано на честь згаданої події, Богдана Хмельницького було представлено у контексті історії державотворення як засновника ранньо-модерної української держави.

Незважаючи на те, що пост-радянські українські історики продовжують звертатись до концептуальних напрацювань істориків з діаспори, вони також висловили певні застереження щодо використання певних «діаспорних» термінів і концепцій. Подібні заперечення існують, наприклад, стосовно офіційно-прийнятної назви повстання під керівництвом Богдана Хмельницького. Традиційно в українській народницькій та державницькій історіографії побутував термін «Хмельниччина». Через низку причин він не повернувся в український історичний обіг після 1991 р. На думку одного з провідних українських фахівців з історії даного періоду Ю. А. Мицика, вживання такого терміну як «Хмельниччина» було неможливим у новій українській історіографії з політичних міркувань, адже ще з радянських часів використання імені керівника в назві суспільного руху часто-густо мало негативний відтінок. Український рух і українські політичні діячі не становили виключення з цього правила. Прикладами цьому можуть слугувати, на думку Ю. А. Мицика, «петлюрівщина», — термін, який мав визначати українську

№ 1—2 (Summer-Winter). — P. 33—54; *Hagen, Mark von.* Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. 1995. — 54, № 3 (Fall). — P. 658—673 та *Когут З.-Є.* Відчитування Гетьманщини: Державотворчі державошукання // Критика. — 2000. — 4, № 6 (червень).— С. 4—8. Відносно використання історичних аргументів у російсько-українських дискусіях див. : *Wilson, Andrew.* The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes // Journal of Contemporary History. — 1995. — 30, № 2 (April). — P. 265—289.

державу 1919—1920 рр. та її лідера С. В. Петлюру, — та «бандерівщина» — термін, який вживався по відношенню до українського руху опору та його провідника, лідера Організації українських націоналістів, С. А. Бандери. Інша причина того, що термін «Хмельниччина» залишається непопулярним серед сучасних українських істориків полягає у тому, що дослідники не бажають вживати політично та ідеологічно доволі нейтральне поняття для характеристики такої визначної події в історії України, як повстання 1648 р. Історики незалежної України явно потребували новий термін і нові хронологічні межі, які б відбивали їхнє нове «незалежницьке» бачення історії України [1].

Не викликає сумнівів той факт, що сучасні пошуки українськими істориками концептуального і політично-прийнятного терміну для характеристики повстання під проводом Богдана Хмельницького слід розглядати, як спадщину старої радянської історіографії. Витоки спроб дати політично-правильне визначення повстанню Богдана Хмельницького слід віднести до 20-х рр. XX ст., коли школа українських істориків-марксистів, яку очолював М.І. Яворський, працювала над створенням власної концепції історії України. У дискусії про історичну схему М. І. Яворського, яка відбулася у травні 1929 р. в Харкові, вживалося три варіанти щодо назви Хмельниччини. Сам М. І. Яворський користувався терміном «козацька революція». Його студент, В. Сухино-Хоменко, визначав повстання, як національну та буржуазну революцію. Нарешті, інший учасник дискусії — історик М. І. Карпенко, бачив у повстанні «селянську війну»[2]. У довшій перспективі перемогла ідея озвучена М. І. Карпенком: у 30-х рр. радянські історики були змушені прийняти погляди, згідно з якими селяни у повстанні під проводом Богдана Хмельницького відігравали ведучу роль. Як було зазначено у «тезах» 1954 р., головною і вирішальною силою війни було селянство, яке водночас боролося проти соціального гніту з боку польських та українських феодалів та іноземного поневолення [3]. Подібний підхід у висвітленні цієї сторінки української історії зберігався в радянській науці до кінця 80-х рр.

---

[1] Див. : *Мицик Ю. А.* Національно-визвольна війна українського народу 1648—1658 рр. (Підсумки, проблеми о перспективи дослідження) // Битва під Корсунем і Національно-визвольна війна середини XVII ст. Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 360-річчю битви під Корсунем. 26 травня 1998 р. — Корсунь-Шевченківський, 1998.— С. 34—35. Мицик також згадує про вживання терміну «Корнілівщина» в радянській історіографії, втім перелік подібних прикладів можна поповнити офіційними визначеннями «націоналістичних ухилів» в лавах Компартії України, як-от «Волобуївщина», «Скрипниківщина», «Шелестівщина» та ін.

[2] Див. публікацію матеріалів дискусії в : Літопис революції. — 1930. — № 3—4. — С. 213—218; 1930. — № 5. — С. 295—297, 317—319, 322—323; також див. : *Сухино-Хоменко В.* На марксистському історичному фронті // Більшовик України. — 1929. — № 17—18.— С. 47—51.

[3] Див. *Basarab, John.* Pereiaslav 1654… — P. 273.

Існують також інші паралелі між працями сучасних українських істориків та ідеями, які висловлювались їхніми попередниками ще за радянських часів. Свідомо, чи ні, але деякі з сучасних українських істориків популяризують положення офіційної радянської історіографії 30-х рр., за яким прийняття Україною російського протекторату вважалося меншим злом у порівнянні із можливістю підданства Польщі або Туреччині. Саме в цьому дусі писав та висловлювався один з найбільш політично активних українських істориків 90 х рр. П. П. Толочко. На його думку, враховуючи місце України в агресивних планах Польщі, Туреччини та Кримського ханства в половині XVII ст., співвідношення сил та начебто невигідні умови можливого шведського протекторату над Україною, Хмельницький у Переяславі «дійшов єдино правильного рішення — об'єднатися з Росією, з якою ми мали не тільки спільну історію, а й єдину православну віру». П. П. Толочко також вважав, що не було варто робити з Івана Мазепи нового героя з єдиною метою заміщення ним на цьому п'єдесталі Богдана Хмельницького. На думку П. П. Толочка, внесок Хмельницького у справу українського національного відродження був більш вагомим, ніж внесок Івана Мазепи [1].

До певної міри подібні думки можна зустріти і в працях директора Інституту історії України НАН України і колишнього віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань В. А. Смолія. У своїх працях В. А. Смолій, подібно до П. П. Толочка, відмовляється розглядати Переяславську раду, як помилку Богдана Хмельницького. Згідно з його поглядами, Богдан Хмельницький, поставлений перед проблемою вибору між Оттоманською імперією і Росією, вибрав Росію оскільки релігійний фактор перевісив мірки терезів на користь православної країни. На думку В. А. Смолія, цей вибір Хмельницького став підсумком болючих роздумів гетьмана про долю України та її майбутнє[2]. В. А. Смолій не бачить в Переяславській угоді події, що призвела до підкорення України. Натомість, посилаючись на ідеї, висловлені ідеологом української національної державності Д. І. Донцовим, В. А. Смолій стверджує, що Україна не з'єдналася із Росією в єдину державу, але взяла участь у створенні російсько-української конфедерації[3].

Втім, на сьогодні найбільший вплив на українських дослідників повстання Богдана Хмельницького справляють ідеї історика-дисидента 60-х рр. XX ст. М. Ю. Брайчевського. Він був першим серед радянських істориків, хто відверто виступив проти «тез» 1954 р. У середині 60-х рр. М. Ю. Брайчевський написав довгу статтю у якій виступив за заміну надмірно-політизованого терміну «возз'єднання» більш нейтральним поняттям «приєднання». Дослідник

---

[1] Див. : *Толочко П.П.* Від Русі до України: вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. — К., 1997. — С. 296.

[2] Див. *Смолій В.А.* Гетьман Богдан Хмельницький і його доба // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук, праць. — Київ, 1995.— С. 15.

[3] Там само. — С. 21—22; *Його ж:* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військ. мистецтво: Сб. стат. — Київ, 1998, — С. 18—19.

також виступив за відновлення класового підходу при висвітленні української історії та проти спадщини сталінізму та великоросійського шовінізму в історичній науці. Стаття М. Ю. Брайчевського, що називалася «Приєднання чи возз'єднання?» так і не побачила світ у друкованому вигляді в Україні; її поширювали через самвидав, а з часом вона потрапила на Захід, де була видана українською та англійською мовами. У Радянському Союзі ця публікація призвела до того, що М. Ю. Брайчевського усунули з посади в Інституті історії (АН УРСР). Крім того, його змусили виступити з заявою проти публікації власної праці за кордоном без дозволу автора [1].

У згаданому памфлеті М. Ю. Брайчевський зробив вдалу спробу розвінчати з позицій класового підходу панросійський міф про «возз'єднання». На його думку, запровадження поняття «возз'єднання» сприяло оформленню тези про зверхність росіян над рештою народів СРСР, ідеалізації російського самодержавства і замовчуванню позитивних наслідків визвольної боротьби українського народу. Водночас, разом із спростуванням панросійського міфу, М. Ю. Брайчевський зробив спробу на основі класового підходу і за допомогою національно-визвольної термінології створити нову національну концепцію Хмельниччини. Він, зокрема, запропонував замінити офіціальний радянський термін «визвольна війна українського народу» на термін «національно-визвольна війна українського народу». У середині 60-х рр. термін «національно-визвольна війна» мала позитивну коннотацію в Радянському Союзі, адже він асоціювався із антиімперіалістичними, національно-визвольними рухами в країнах т.зв. «третього світу». Слід зазначити, що позицію М. Ю. Брайчевського поділяли і інші українські радянські історики. Приблизно у той самий час, як з'явився вищезгаданий памфлет, деякі з колег М. Ю. Брайчевського, включаючи переслідувану у 70-х рр. дослідницю історії українського козацтва О. М. Апанович, почали використовувати цей політично-привабливий термін по відношенню до ранньо-модерної української історії. При цьому вони так чи інакше підкреслювали пріоритет національного фактору над фактором соціальним у війні під проводом Богдана Хмельницького [2].

Ідеї «шестидесятника» М. Ю. Брайчевського завоювали чимало прихильників серед українських істориків 70-х та 80-х рр., і згодом — серед істориків незалежної України. Великий вплив мала не лише використана М. Ю. Брайчевським «національно-визвольна» термінологія, але й

---

[1] Див. : *Брайчевський М. Ю.* Приєднання чи воз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції. — Торонто, 1972; *Braichevsky, Mykhailo Iv.* Annexation or reunification: Critical Notes on One Conception, translated and edited by George P. Kulchycky. — Munich, 1974. Огляд того, що було відомо про М. Ю. Брайчевського в той час на Заході подає : *Solchanyk, Roman.* Politics and the National Question in the Post-Shelest Period, in Bohdan Kravchenko (ed.) // Ukraine after Shelest. — Edmonton, 1983. — С. 12.

[30] Див. : *Апанович О.М.* Національно-визвольні війни в епоху феодалізма // Укр. іст. журнал. — 1965. — № 12. — С. 29—38; *Бойко І.* Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Укр. іст. журнал. — 1966. — № 2. — С. 84—87.

застосування класового підходу для деконструкції пан-російської концепції повстання під проводом Богдана Хмельницького. Саме у дусі методології М. Ю. Брайчевського історик з Кам'янця-Подільського В. С. Степанков переглянув радянську хронологію повстання і відкинув тезу про те, що війна закінчилася із підписанням Переяславської угоди 1654 р. У своєму дослідженні селянських повстань другої половини XVII ст. В. С. Степанков прийшов до висновку, що селянська війна в Україні не скінчилася у 1654 р., а тривала до 70-х рр. XVII ст. Первісно дослідник зробив ці висновки на основі класового підходу, наголошуючи на селянському характері війни, але з часом змінив позицію і побудував власні аргументи на засадах методології державницької школи. На думку В. С. Степанкова, відмова гетьмана Петра Дорошенка від посади гетьмана у 1676 р. символізувала кінець козацьких змагань за об'єднання українських земель в єдину державу, і саме цю дату слід вважати за верхню хронологічну межу повстання 1648 р.

Новий термін, який В. С. Степанков запропонував застосовувати по відношенню до подій 1648—1676 рр., був «українська національна революція». Цей термін, як і нова періодизація повстання, отримали широкий резонанс в українському науковому середовищі, частково через те, що чимало праць В.С. Степанкова було написано у співавторстві із директором Інституту історії при НАН України В. А. Смолієм і набуло напівофіційного характеру. Отже, поняття «українська національна революція» потрапило до сьомого тому багатотомової серії «Україна крізь віки», який написали В. А. Смолій та В. С. Степанков, та відбилося у його назві: «Українська національна революція сімнадцятого століття (1648—1676 рр.)» [1]. Запровадивши поняття «революція» в сучасну інтерпретацію Хмельниччини, В. С. Степанков до певної міри довів до логічного завершення класовий підхід М. Ю. Брайчевського і повернув сучасну українську історіографію до кінця XIX — перших десятиліть XX ст., коли цей термін було широко вживано як представниками української національної історіографії (включно з В. К. Липинським та М. С. Грушевським) так і істориками-марксистами[2].

---

[31] Див. : *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція середини XVII ст. 1648—1676. — Київ, 1999. Відносно використання старої радянської термінології та концепцій у працях В. А. Смолія та В. С. Степанкова див. рецензію-есе Н. М. Яковенко В кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — 2000. — № 3. — С. 58—78. Стосовно застосування терміну «революція» в історіографії Хмельниччини, див. : *Sysyn, Frank E.* War der Chmel'nyćkyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der "grossen ukrainischen Revolte" und der Bildung des Kosakischen Het'manstaates // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1995. — 43, № 1. — P. 1—18 (україномовна версія: Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Просфонима. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича [Ред. Б.Якимович…] / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук праць. — Вип.5. — Л., 1998. — С. 571—578.).

[32] Погляди В. С. Степанкова на термінологію та хронологію «української національної революції» представлені в його працях: Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського

Втім, недивно, що в новій пострадянській і ринковій Україні асоціація поняття «революція» із спадщиною поваленого СРСР спричинила доволі обережне ставлення до термінології В. С. Степанкова. Колега останнього, вищезгадуваний Ю. А. Мицик, виступив проти застосування терміну «революція» на підставі того, що це поняття акцентує увагу на першорядності саме соціального фактору у повстанні Богдана Хмельницького. Також, виступаючи проти запропонованої В.С. Степанковим верхньої межі повстання (1676 р.), Ю. А. Мицик базує власні висновки на ідеях представників «державницької школи». За його логікою, українська державність не припинила існування із залишенням Петром Дорошенком посади гетьмана, адже на Правобережній України її сліди простежуються аж до 20-х рр. XVIII ст., а на контрольованому росіянами Лівобережжі — до другої половини того століття. На думку дослідника, повстання Богдана Хмельницького, як фаза війни за національну незалежність, закінчилася у 1658 р. із підписанням Гадяцької угоди між козацькою Україною та Річчю Посполитою. На переконання Ю. А. Мицика, згадана угода юридично завершила конфлікт між Україною та Польщею, що розпочався у 1648 р., і призвела до ліквідації української незалежності [1]. Наслідуючи М. Ю. Брайчевського та ідеї радянської української історіографії 60-х рр. XX ст., Ю. А. Мицик визначив період 1648—1658 рр. як «національно-визвольну війну».

Вжитий Ю. А. Мициком термін «національно-визвольна війна» є сьогодні домінуючим в українській історіографії Хмельниччини. Разом з тим, повного консенсусу між українськими істориками з цього приводу не існує. Альтернативні назви та хронології повстання постійно змагаються між собою в працях українських дослідників. Як вже відзначалося, В. С. Степанков, а час від часу і В. А. Смолій, використовують термін «революція». Так, В. С. Степанков видав свою статтю про «українську національну революцію» у збірці «Національно-визвольна війна українського народу в середині XVII століття», до якої також було включено статтю В. А. Смолія «Національно-визвольна війна в контексті українського національного державотворення». У своїй статті В. А. Смолій всупереч В. С. Степанкову та навіть всупереч деяким власним висновкам виокремлює невеличкий період на початку повстання (січень — травень 1648 р.), і саме стосовно цього періоду застосовує поняття «національна революція» [2].

Незважаючи на певні казуси у використанні історичної термінології деякими з українських істориків, розбіжності між фахівцями відносно термінології та хронологічних меж повстання під проводом Богдана Хмельницького свідчать про певні позитивні зміни, що відбуваються в

народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військ. мистецтво / [Редкол.: Смолій В.А. (відп. ред.) та ін.]. — К., 1998. — С. 26—45.

[33] *Мицик Ю. А.* Національно-визвольна війна українського народу… — С. 28—51.

[34] *Смолій В. А.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення… — С. 10.

сучасній українській історіографії. Перш за все, йдеться про поступове професійне зростання української історичної науки, яка долає спадщину радянського ладу у вигляді ідеологічного однодумства. По-друге, поряд із розбіжностями у поглядах на хід повстання 1648 р. і оцінку значення Переяславської ради для України, прослідковується також тенденція щодо досягнення консенсусу по відношенню до певних важливих історіографічних питань. Наприклад, більшість українських істориків не погоджується із думкою, що Переяславська рада знаменувала завершення війни, і приймають термін «національна» у своєму визначенні подій середини XVII ст. Останній факт свідчить на користь того, що в українському історичному дискурсі відбуваються ґрунтовні зрушення. Протягом останніх років все більше дослідників почало приділяти особливу увагу національному факторові у повстанні Богдана Хмельницького. Якщо наприкінці 80-х — початку 90-х рр. XX ст. головна увага українських істориків зосереджувалась на державницькому аспекті діяльності Богдана Хмельницького [1], останніми роками акцент змістився на підкреслення визначної ролі гетьмана в українському національному будівництві.

«Сьогодні вже навряд чи потрібно доводити, що визвольна епопея XVII ст. започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність, а головною її метою стало створення у межах всіх етнічноукраїнських земель самостійної національної держави», — зазначив В. А. Смолій у статті «Національно-визвольна війна українського народу в контексті українського національного будівництва» (1998) [2]. В. А. Смолій не тільки підсумовув результати попередніх дискусій в українській історіографії на цю тему, але й офіційно благословив подальший розгляд історії повстання з позицій націотворення. Як зазначив вже згадуваний російський історик Л. В. Заборовський з приводу національно зорієнтованого висвітлення повстання Богдана Хмельницького українською історичною наукою, це висвітлення набуло чітких ознак офіційної догми щодо цілей повстання у підручниках і популярній літературі [3]. Цікаво, що сам Л. В. Заборовскій та низка інших російських істориків прийняли популяризований їхніми українськими колегами термін «національно-визвольна війна». Застосований по відношенню до війни триєдиного «російського» народу за звільнення проти польського панування, це поняття, очевидно, не вступає у протиріччя із традиційною російською парадигмою «возз'єднання Русі».

---

[35] Щодо державотворчої ролі Хмельницького крім праць В. А. Смолія, В. С. Степанкова та Ю. А. Мицика див. також промову П. П. Толочка з приводу вшанування 400-річниці з дня народження гетьмана: Богдан Хмельницький // Від Русі до України: Вибр. наук.-попул., крит. та публ. пр. — К., 1997. — С. 147—150.

[36] *Смолій В. А.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення… — С. 10.

[37] Підхід українських вчених до інтерпретації повстання Хмельницького було піддано критиці їхніми російськими колегами на московській конференції у січні 1995 року, присвяченій 340-річниці Переяславської ради. Див. : *Заборовский Л. В.* Российско-украинская конференция, посвященная 340-летию Переяславской рады // Отечественная история. — 1995. —№ 5. — С. 217.

Як українські, так і російські історики, які останнім часом так чи інакше досліджували історію Хмельниччини, уникали детального розгляду юридичного змісту рішень Переяславської ради і угоди, підписаної у Москві у березні 1654 р., отримали надзвичайно мало уваги як в Росії, так і в Україні. У той час, як на початку XX ст. історики не могли дійти згоди відносно юридичного характеру Переяславсько-московської угоди (як протекторату, сюзеренітету, військового союзу, особистого союзу, реальної унії або повного підкорення), сучасні історики переважно обходять ці питання стороною. Л. В. Заборовський назвав саму дискусію із зазначеної проблематики «науковою патологією», у той час, як інші російські історики, зокрема Г.О. Санін, приймають думку, згідно із якою російсько-українська угода 1654 р. призвела до створення конфедерації [1]. Цікаво, що хоча таке визначення угоди є цілковитим анахронізмом і не відбиває реалій 1654 р., воно сприймається як політично-доречне з боку багатьох українських істориків, адже відповідає їхньому бажанню визначити незалежний або напівнезалежний характер Гетьманщини часів Богдана Хмельницького стосовно російської держави. Поміркованіші з українських істориків говорять та пишуть про автономний статус України у складі Московського царства [2].

Сучасні дискусії щодо наслідків Переяславської угоди в російській і українській історіографіях і засобах масової інформації свідчать про те, що і російські, і українські історики у значній мірі знаходяться під впливом підходів до освітлення характеру російсько-українських відносин, які сформульовано ще їхніми радянськими попередниками. Мало хто з сучасних істориків так і не зробив спробу повністю розірвати з залежністю від концепцій радянської історіографії. Навпаки, шляхом вибіркового використання радянської історіографічної спадщини і реактуалізації ідей, популярних у певні моменти розвитку радянської історіографічної традиції, російські і українські історики намагаються легітимізувати та підкріпити свої нові підходи до історії Переяславської ради та її наслідків. У той час, як українські історики у своїх спробах розвінчати російські імперські концепції щодо української історії взяли за основу властиву радянській історіографії ідею інтернаціоналізму та класовий підхід, їхні російські колеги взяли на озброєння ті ідеї російської радянської історіографії, що одержали нове життя протягом останніх років правління Сталіна.

Не менш вибірковим був підхід російських та українських істориків до використання нерадянської історіографічної спадщини. В той час, як сучасні українські автори залучили чимало концепцій з арсеналу «державницької

---

[38] Приклади використання цього терміну в українській історіографії дають такі праці: *Мицик Ю. А.* Національно-визвольна війна українського народу… — С. 30; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 84.

[39] Стосовно критики інтерпретацій Переяславської угоди, як акту конфедерації див. : *Longworth, Philip.* Ukraine: History and Nationality // Slavonic and East European Review. — 2000. — 78, № 1 (January). — P. 115—124 at p. 117.

школи», російські історики головну увагу приділили використанню праць дореволюційних істориків імперської Росії. Разом з тим, дослідники з Росії покладалися на концептуальну спадщину тих українських істориків XIX ст., які все ще вважали Україну та її історію частиною всеросійської національної історичної традиції.

Зміна у поглядах на характер та наслідки Переяславської ради серед сучасних російських та українських істориків співпадає з істотними змінами у процесі становлення національних ідентичностей та державотворчих проектів в обох країнах. В Україні історіографічна дискусія про характер та наслідки повстання Богдана Хмельницького пройшла декілька етапів, назагал, наслідуючи зміни в офіційній державній ідеології та переносячи наголос з державотворення на націотворення. Однією з головних характеристик процесу розвитку української національної ідеології з моменту здобуття Україною незалежності стало відновлення національної традиції з її «прозахідною» орієнтацією та акцентом на відмінностях між українською та російською культурами та традиціями. Тепер виглядає так, що Україна становить виключення з православного слов'янського трикутника Росії, України та Білорусі, адже в сучасній Росії та Білорусі національне будівництво відбувалося переважно на «анти-західних» засадах і з наголосом на єдності слов'янських православних народів. Втім, фактом залишається і те, що тіні Переяслава, стривожені занепадом комуністичної ідеології та наступом пан-російського проекту стають усе більш реальними фактором сучасного російського та українського наукового та політичного дискурсу [*].

Дискусія

Наталія Яковенко. Переходимо до обговорення доповідей. Прошу, пане Віктор Горобець.

Віктор Горобець. Спробую декілька своїх вступних секунд використати для того, аби сказати комплімент на адресу організаторів нашого зібрання, які в такий вельми продуктивний спосіб означили власне тематику нашої зустрічі саме як діалог історіографій. Аксіоматично, що історіографія може розвиватися лише в такому діалогічному просторі, і не інакше. Не потрібно, принаймні, я так сподіваюся, додаткових якихось аргументацій і пояснень стосовно того, що для української історіографії діалог з історіографією російською є найбільш потрібний, про це говорив і професор Пеленський, зокрема. Певний час, і досить-таки тривалий час, ми плавали в одному річищі,

[*] Дискусії, які викликав в Україні контроверсійний президентський указ з березня 2002 р. про відзначення 350-річниці Переяславської ради, здається, потвердили цей висновок, зроблений автором навесні 2000 р.